

Ольга Власенко,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки,
професійної освіти та управління освітніми закладами
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-7258-2108
wlasolia@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ ТА МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті з'ясовано, що проблема формування системи громадянських цінностей молоді зумовлена недостатнім рівнем взаємодії освітнього процесу й громадянського виховання; визначено, що досягнення оптимального співвідношення теоретичної й практичної громадянської підготовки старшокласників можливе на основі взаємовигідного поєднання процесу формування системи громадянських цінностей учнів старших класів та викладання предметів гуманітарного циклу.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянськість, громадянська освіта, громадянські цінності, учні старших класів, навчальний заклад.

Vlasenko Olha. Socio-cultural factors and mechanisms of formation of the system of civic values of high school students in the educational environment.

The author investigates the problem of forming high school students' system of civic values in the educational process of a high school, proves that the low level of formation of the system of civic values hinders the formation of the personality of high school students. The article clarifies that the problem of qualitative formation of high school students' system of civic values is determined by the insufficient level of interaction between educational process and citizenship education; it is determined that achievement of the optimal ratio of theoretical and practical citizenship preparation of high school students is possible on the basis of a mutually beneficial combination of the process of forming high school students' system of civic values and teaching subjects of the humanitarian cycle. The author notes that the feature of forming high school students' system of civic values is orientation to the world experience of theoretical and practical training of high schools, the formation of the hierarchical level of citizenship values in accordance with the level of formation of civic activity. Only a small number of teachers in the process of teaching humanities form the readiness and the ability to orient in the external and internal policies of the state; the desire to protect the interests of the state, to combine and to reconcile social, collective and individual interests; active and competent participation in public life, ability to make decisions and argue them, resolve role conflicts, control their activities, acquire skills and creativity skills, communication, discussion, active listening, risk assessment, cooperation, self-forming verbal and nonverbal, interactive and reflexive skills in interaction with social environment.

Key words: citizenship education, civic values, high school students, educational institution, educational environment, pedagogical experiment.

Własenko Olha. Czynniki społeczno-kulturowe i mechanizmy kształtowania systemu wartości obywatelskich uczniów wyższych klas w środowisku edukacyjnym

W artykule stwierdzono, że problem kształtowania systemu wartości obywatelskich młodzieży jest spowodowany niewystarczającym poziomem interakcji między procesem edukacyjnym a edukacją obywatelską; ustalono, że osiągnięcie optymalnej korelacji teoretycznej i praktycznej edukacji

obywatelskiej uczniów wyższych klas jest możliwe na podstawie wzajemnie wygodnego połączenia procesu kształtowania systemu wartości obywatelskich uczniów wyższych klas i przedmiotów dydaktycznych cyklu humanitarnego.

Słowa kluczowe: społeczeństwo obywatelskie, obywatelstwo, edukacja obywatelska, wartości obywatelskie, studenci wyższych klas, instytucja edukacyjna.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Розвиток українського суспільства ставить завдання перед освітою – формування нового соціального типу молоді людини, дослідження старшокласників як резерву інтелектуальної еліти, а освітнього закладу як засобу його формування. Сучасні соціально-економічні умови характеризуються прискореним темпом життя, посиленням активності міжособистісних відносин, проблемами адаптації особистості в суспільстві, що вимагають високого рівня мобілізації всіх внутрішніх процесів молоді людини, які забезпечують життєдіяльність організму та впливають на розвиток особистості молоді людини.

Актуальність дослідження поняття «громадянське суспільство» з погляду його впливу на формування громадянських цінностей молоді зумовлена процесами консолідації демократії, загрози безпеці країни, становлення волонтерства та неурядових організацій, розвитку реформ європейської інтеграції, а також радикалізації громадських протестів, насильства щодо різних груп населення, маніпулювання громадською активністю та демократією участі, появою квазігромадянської активності та ін. Розвиток особистості молоді людини повинен включати в себе мотивацію й ціннісні ставлення особистості, знання й уявлення, вміння реалізовувати ці знання у своїй професійній діяльності та в повсякденному житті, здатність оцінювати себе, як аналіз результатів навчання, оволодіння методами самооцінки, самоконтролю та самокорекції способу життя.

Різке погіршення стану української молоді в останні роки – зростання темпів депопуляції, зниження якості життя і здоров'я молодих громадян, погіршення умов для отримання повноцінної освіти, активний виїзд громадян 21–35 років на працевлаштування до країн Західної Європи, а також збільшення числа наркозалежних осіб, зростання правопорушень і злочинності в молодіжному середовищі – ускладнюють процес участі молоді людини в громадянському житті українського суспільства та вимагають негайної активізації державної молодіжної політики, особливо в сфері охорони здоров'я.

Аналізуючи молодіжне середовище, спостерігаємо зростання низки негативних соціальних і психологічних явищ, зокрема, байдужості, егоїзму, інертності, наявності конфліктів у молодіжному середовищі тощо.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. Узагальнення результатів наукових праць з питань проведення педагогічного експерименту у закладах освіти (Ю. Бабанський, С. Гончаренко, В. Загвязинський, В. Качалко, Н. Кузьміна, М. Поташник, С. Сисоєва, М. Скаткин, В. Ягупов та ін.), дало можливість з'ясувати його сутність, етапи та розкрити зміст. Зарубіжні (Ф. Анрушкевич, Р. Дарендорф, Е. Дюркгейм, Г. Квятковська, Я. Конопницький, К. Лех, Т. Левовицький, С. Мешальський, М. Роцький та ін.) та вітчизняні (А. Біндяк, Є. Прохоренко, В. Стрельцов, Ю. Шайгородський та ін.) науковці пов'язують ситуацію, у якій держава відсторонюється від вирішення соціальних проблем громадянського суспільства з поняттям соціальної анамії, яка може призвести до радикальних суспільних змін, втрати цінностей, поширення правового нігілізму, порушення або ігнорування значною частиною індивідів існуючих норм права та моралі, створення для населення ситуації самовиживання, що загрожує безпеці кожного громадянина, суспільства та держави загалом. Громадянське суспільство в науковій літературі розглядається як історичний комплекс суспільних відносин, як конкретний феномен західної цивілізації, як форма існування буржуазного суспільства; як сукупність міжособистісних відносин, які

формується поза втручанням держави; як систему незалежних від держави суспільних інститутів; як модель соціальної організації.

Окреслення невирішених питань, порушених у статті. Більшість з причин погіршення в динаміці розвитку молодого особистості знаходяться поза компетенцією системи освіти. Проте, проаналізувавши цю проблему в науковій літературі, частину відповідальності можемо делегувати освітянам, зокрема – проблемі забезпечення дидактичних умов громадянського середовища для формування системи цінностей в освітніх установах; проблемі організації навчального життя, що протидіє обмеженню рухової активності, перевантажень, стресів. Зміст громадянської освіти в сучасній українській школі найчастіше охоплює знання про громадянські, демократичні, загальнолюдські та національні цінності. Однак громадянська освіта далеко не зводиться до знань, а включає формування відповідних цінностей і дій, які їм відповідають.

Метою статті є вивчення особливостей організації процесу формування системи громадянських цінностей особистості старшокласника.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Рівень сформованості громадянських цінностей сучасного старшокласника залежить від психологічних характеристик особистості, особливостей організму, специфіки освітнього процесу, ступеня фізичної тренуваності, режиму дня, харчування, наявності шкідливих звичок.

Громадянська компетентність старшокласника відображає його досвід реальної діяльності щодо участі в шкільному самоврядуванні, суспільному житті освітнього закладу, найближчому соціумі; віддзеркалює готовність у майбутньому брати участь у суспільно-політичному житті України, виконуючи громадянські ролі (виборця, громадянина, діяча громадянських організацій тощо), самостійно приймати рішення, бути відповідальним за їх наслідки [2].

В організації процесу формування громадянських цінностей старшокласників необхідно враховувати особисті фактори – біологічні (вік, фізичні можливості, спритність), психологічні (стан здоров'я, самооцінка, самомотивація) та соціокультурні (етнічна приналежність, соціально-економічний статус, успішність). Важливим є уважне й правильне ставлення старшокласника до самого себе, прагнення до самопізнання, самовдосконалення, усвідомлення резервних можливостей організму (фізичних, психічних, духовних), усвідомлення цінності власного здоров'я, етичних норм здорового способу життя, здатність долати труднощі об'єктивного й суб'єктивного характеру, відчувати радість здорового способу життя.

Під громадянським середовищем закладу освіти розуміємо комплексну програму, яка базується на відповідній соціальній інфраструктурі закладу освіти і включає в себе освітні, виховні, адміністративно-управлінські та інші форми роботи щодо забезпечення формування громадянських цінностей молодого покоління в освітньому процесі [2; 3; 5]. Освітній процес виступає найбільш значущим фактором за тривалістю й за силою впливу на систему цінностей школярів, тому його інтенсифікація та використання нових технологій навчання призводить до проблем адаптації старшокласників до навчального навантаження.

Значний вплив на систему цінностей молоді мають несприятливі соціально-економічні умови населення Житомирщини (бідність, безробіття дорослих), екологія Житомирщини (радіоактивне забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи (переважно Cs137 та Sr90), забруднення гідросфери скидами стічних вод промислових підприємств та комунально-побутовими стічними водами, стан міських звалищ побутових відходів – Житомир, Бердичів, Новоград-Волинський, Коростишів, Малин); санітарно-гігієнічні умови навчання та життєдіяльності школярів (режим праці й відпочинку, нераціональне харчування, житлові умови тощо), а також високий рівень психічної напруги, особливо у випускному класі.

Результати анкетування старшокласників підтвердили їх переважно незначне або часткове усвідомлення й визнання таких цінностей як патріотизм; відданість ідеалам демократичної

України; цінність особистості, гідності людини; гуманність; толерантність, демократичні принципи життя, рівність, стійкість, світ і ненасильство, соціальна справедливість і рівність, непримиренність і протидія порушенням суспільної моралі; повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави), особиста ідентичність, національна ідентичність.

Усе це підтвердило недостатньо якісний стан формування системи громадянських цінностей учнів старших класів у закладах середньої освіти України. Результати відповідей учителів показали, що: незначна кількість задоволена існуючим громадянським вихованням; переважна більшість вважає за необхідне його вдосконалення; усвідомлення учнями старших класів відповідальності за долю країни; формувати інтерес до аналізу взаємозв'язків, механізмів діяльності громадянського суспільства; спонукати виявляти ініціативу досягати поставлених цілей, планувати їх реалізацію; формувати соціальний інтелект, здатність до самопрезентації; атракції, емпатії.

У той же час, невелика кількість учителів у процесі викладання гуманітарних дисциплін формує готовність і здатність орієнтуватись у зовнішній та внутрішній політиці держави; бажання захищати інтереси держави, поєднувати та взаємо узгоджувати суспільні, колективні та індивідуальні інтереси; активну компетентну участь у суспільному житті, спроможність приймати рішення та аргументувати їх, вирішувати рольові конфлікти, контролювати свою діяльність, оволодіння уміння та навичками креативності, спілкування, дискусії, активного слухання, оцінки ризику, співпраці, самостійно формувати вербальні й невербальні, соціальні й комунікативні, інтерактивні й рефлексивні вміння у взаємодії із соціальним оточенням.

Низький рівень цього поєднання гальмує становлення особистості випускника закладу середньої освіти відповідно до компетентнісного підходу в освіті. Нами з'ясовано, що досліджуваний процес значно затримується від сучасної світової практики. Тому враховуючи зарубіжний досвід, сучасний стан сформованості системи громадянських цінностей учнів старших класів, спираючись на власний досвід і результати спілкування з учителями-предметниками, класними керівниками, визначено, що досягнення ефективності означеного процесу є можливим завдяки: всебічному вивченню проблеми громадянської освіти учнів старших класів; обґрунтуванню концептуальних основ процесу формування системи громадянських цінностей учнів старших класів; оптимізації змісту, методів навчання; удосконаленні дидактичних матеріалів; упровадженні інноваційної педагогічної технології; посиленні практичної складової процесу формування системи громадянських цінностей старшокласників при викладанні гуманітарних дисциплін, залучення учнів старшої школи до громадянської діяльності; розробки і впровадження громадянського середовища для посилення й поглиблення взаємозв'язку «освітнє середовище ↔ старшокласник ↔ громадянська активність» з урахуванням світового досвіду громадянської освіти та вітчизняних особливостей.

Концептуальна фаза експериментальної роботи передбачала формулювання мети та завдань експерименту, установлення емпіричних залежностей, що відображають специфіку явища формування системи громадянських цінностей учнів старших класів; визначення показників ефективності використання основних результатів проведеного дослідження; – установлення особливостей, уточнення сфери та меж упровадження результатів формування системи громадянських цінностей учнів старших класів на практиці.

Прогностична фаза експериментальної роботи передбачала розробку загальної логіки педагогічного експерименту. На фазі планування визначено зміст та форми конкретних пошукових завдань. Зміст педагогічного експерименту був обумовлений як цілями і завданнями дослідження, так і станом освітнього процесу в школі (класі), яка є базою дослідження.

Для проведення педагогічного експерименту важливою є *організаційно-практична фаза*, що передбачає безпосереднє його проведення з метою перевірки висунутої гіпотези. Освітній

процес в експериментальних групах супроводжувався реалізацією складових технологій, як системного дидактичного інструментарію педагогічного процесу. Тому інформаційно-комунікаційна складова технології була спрямована на формування в старшокласників розуміння сутності громадянських цінностей, усвідомлення значущості громадянської активності, мотивації до громадянської діяльності; навичок роботи в громадянському середовищі; прагнення до самовдосконалення та самореалізації.

Зауважимо, що інформаційно-комунікаційна складова технології здійснювалася шляхом: інтерактивного зв'язку «учень↔учитель», «учень↔учень»; виконання завдань, практикумів, тестів, індивідуальних, самостійних завдань; самостійного вирішення проблемних питань, пошуку, аналізу, обробки інформації з проблем громадянського суспільства, екскурсій.

Дослідно-проектувальна складова була спрямована на оволодіння старшокласниками знаннями основ громадянських цінностей; формування і розвиток умінь і навичок організації громадянської діяльності; роботи в групі; генерування ідей; визначення стратегій розвитку громадянського суспільства на основі сучасних технологій, реалізовувалася шляхом упровадження освітнього середовища старшокласників з громадянських цінностей, що забезпечило взаємозв'язок «освітній простір↔старшокласник↔громадський простір».

Особистісно-орієнтована складова, спрямована на формування й розвиток у старшокласників громадянськості, мотивації до самовиховання, самооцінки, самореалізації, самоаналізу досягнень у громадянській діяльності, громадянських цінностей, критичного мислення, рефлексії була запроваджена шляхом забезпечення пріоритетної ролі особистості старшокласника; розвитку його системи цінностей як мети освітньої системи; застосуванням особистісно-зорієнтованого підходу «учитель↔учень» на основі співробітництва, взаєморозуміння та гуманності; найбільш ефективних форм і методів засвоєння старшокласниками знань, умінь і навичок з громадянської освіти відповідно до їх індивідуальних можливостей, потреб та системи цінностей.

Громадянсько-спрямована складова передбачала формування в учнів старшої школи мотивації до громадянської активності; навичок міжкультурного й міжособистісного спілкування; обмін досвідом, лідерством; комунікативних умінь; упевненості в собі, полікультурності, творчості, громадянськості; світоглядної культури, упроваджувалась шляхом проведення тематичних бесід і тренінгів, дискусій, ділових, рольових ігор; виховних годин; гурткової роботи, вікторин, бесід, мозкового штурму, евристичних бесід, брейн-рингів; діалогів-дискусій, дебатів, ділових ігор, воркшопів, майстер-класів, ділових зустрічей, конкурсів, засідань круглих столів, участі старшокласників у днях Європи, міста, фізичної культури, музеїв; спортивних змаганнях; екскурсіях; виставках; інтерактивних презентаціях; соціомобах, флешмобах; інтерактивних заняттях; презентаціях, конкурсах і вікторинах.

Аналітико-діагностична складова була спрямована на з'ясування узгодженості між дослідженням сформованості системи громадянських цінностей, критеріями та рівнями; досягнення кожним старшокласником експериментальних груп рівня сформованості системи громадянських цінностей; а також перевірку ефективності впровадження всіх експериментальних заходів, була впроваджена через: використання різних видів контролю: попередній, поточний, тематичний, підсумковий, самоконтроль; методів контролю: постійне спостереження за навчально-пізнавальною діяльністю для визначення сприйняття й розуміння старшокласниками матеріалу; усне опитування для визначення повноти, логічності, обґрунтованості відповідей; письмовий контроль (есе, відповіді, реферати, вирішення завдань); відбору, розробки комплексу методик щодо визначення рівнів сформованості системи громадянських цінностей, опитувальників для визначення експертної оцінки.

Варто зазначити, що в сучасному громадянському суспільстві неможливо відсторонитися від зовнішнього світу та досвіду реформування системи освіти, зокрема громадянської, у зарубіжних країнах. Звісно, сьогодні Україна пожинає плоди недоліків глобалізаційних

процесів, зокрема посилення міграції між державами та регіонами, утрату абітурієнтів тощо. Зауважимо, що громадянська освіта як в Україні, так і в країнах-сусідах, покликана забезпечити громадянську та патріотичну підтримку населення, особливо молоді, сприяти формуванню громадянських цінностей, поєднання свого особистого «я» з громадським «ми» на різних рівнях суспільної взаємодії.

Висновки та перспективи подальшого дослідження проблеми. У рамках української культурної традиції природним представляється розгляд феномена процесу формування громадянських цінностей старшокласників як системи комплексної діяльності з формування громадянських якостей особистості старшокласників, як цілісної соціальної системи, пов'язаної як з суспільством загалом, так і з освітнім процесом навчального закладу.

Список використаних джерел та літератури

1. Васківська Г. *Формування системи знань про людину в учнів старшої школи: теорія і практика*. К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. 512 с.
2. Власенко О. Теоретичні основи формування громадянських цінностей старшокласників в освітньому просторі навчального закладу. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Вип.58. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. 244 с. С. 242–250.
3. Власенко О. Аксиологічна спрямованість предметів гуманітарного циклу в контексті формування системи громадянських цінностей учнів освітнього закладу. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Випуск LXXXI. Т.2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 244 с. С.44–48.
4. Сисоєва С., Кристопчук Т. *Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 460 с.
5. Шестопалюк О. Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання молоді. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Педагогічні науки. Черкаси: ЧНУ, 2007. Вип. 101. С. 36–40.
6. *Healthy People 2010: Understanding and Improving Health. A systematic approach to health improvement*. 2001. Retrieved September 23, 2007 from http://www.healthypeople.gov/Document/html/uih/uih_2.htm
7. Cadar D. *The role of lifestyle behaviours on cognitive functioning and on cognitive decline*. 2013. Degree: PhD, [University College London \(University of London\)](http://www.ucl.ac.uk)

References (translated & transliterated)

1. Vaskivska, H. (2012). *Formuvannia systemy znan pro liudynu v uchniv starshoi shkoly: teoriia i praktyka* [Formation of the System of Knowledge about a Person in High School Students: Theory and Practice]. K.: Vyd-vo NPU imeni M.P.Drahomanova.
2. Vlasenko, O. (2018). Teoretychni osnovy formuvannia hromadianskykh tsinnosti starshoklasnykiv v osvithomu prostori navchalnoho zakladu [Theoretical Bases of Formation of Civic Values of High School Students in Educational Surroundings]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. Vyp.58. Uman: VPTs «Vizavi». 242–250.
3. Vlasenko, O. (2018). Aksiolohichna spriamovanist predmetiv humanitarnoho tsykladu v konteksti formuvannia systemy hromadianskykh tsinnosti uchniv osvithoho zakladu [Axiological Orientation of Humanitarian Subjects in the Context of Forming the System of Civic Values of Schools' Students]. *Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohichni nauky»*. Vypusk LXXXI. T.2. Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka». Pp.44–48.
4. Sysoieva, S., Krystopchuk, T. (2009). *Pedahohichniy eksperyment u naukovykh doslidzhenniakh neperervnoi profesiinoi osvity* [Pedagogical Experiment in Scientific Studies of Continuing Vocational Education]. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia».
5. Shestopaliuk, O. (2007). Pidhotovka maibutnoho vchytelia do hromadianskoho vykhovannia molodi [Preparing a Future Teacher for Civic Education for Young People]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky*. Cherkasy: ChNU. Vyp.101. 36–40.
6. *Healthy People 2010: Understanding and Improving Health. A systematic approach to health improvement*. (2001). Retrieved September 23, 2007 from http://www.healthypeople.gov/Document/html/uih/uih_2.htm
7. Cadar, D. (2013). *The role of lifestyle behaviours on cognitive functioning and on cognitive decline*. Degree: PhD, University College London (University of London).